

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia de Cultura VIII (2) 2016

ISSN 2083-7275

RECENZJE

Piotr Borek

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

Literackie wizerunki Cyganów w literaturze polskiej i rosyjskiej

Przedmiotem omówienia jest niedawno opublikowana książka Anny Sobieskiej *Dzieci Hagar*, ujmująca zagadnienie tematyki cygańskiej w perspektywie imagologicznej (Sobieska 2015). Autorka wpisuje swe rozważania w szerszy nurt humanistyki zachodnioeuropejskiej (*Gypsy studies*), lokujący tematykę cygańską w obrębie komparatystyki transkulturowej. Zgadając się z badaczką, iż w pracach zachodnich problematyka romska dotycząca Europy Środkowo-Wschodniej i Wschodniej jest ledwie sygnalizowana, trudno jednak uważać, że temat ten na gruncie polskim i rosyjskim nie znalazł głębszego (acz niepełnego) rozpoznania. Wnikliwy czytelnik, dla którego stan badań nad Cyganami w literaturze Europy Środkowo-wschodniej nie jest obcy, musi z rezerwą podejść do deklaracji autorki, która już w pierwszym zdaniu konstatuje, iż jej celem jest „zrekonstruowanie, uporządkowanie i reinterpretacja rozproszonej i szczątkowej wiedzy o wpływie kultury społeczności romskiej na wyobraźnię artystyczną i dyskurs literacki twórców pochodzących z kręgów oddziaływania kultury Europy Środkowo-Wschodniej i Wschodniej” (Sobieska 2015: 9). O ile zasadne i w pewnej mierze przekonujące wydać się mogą poczynania porządkujące i reinterpretujące naszą wiedzę z zakresu „wpływowologii”, o tyle trudno mówić o „zrekonstruowaniu” czegoś, co od dawna w badaniach cyganologicznych istnieje. Mam tu na myśli zwłaszcza te partie książki, w których Autorka streszcza zarówno teksty literackie, jak i dawno temu dowiedzione tezy naukowe (począwszy od prac dziewiętnastowiecznych etnografów) dotyczące stereotypizacji wizerunków Cyganów w literaturze i piśmiennictwie wieków dawnych.

Autorka *Dzieci Hagar* starała się uporządkować zróżnicowany materiał, w którym występują motywy cygańskie, wedle klucza imagologii, czyli wyodrębnienia wiodących wizerunków Romów w literaturze polskiej i rosyjskiej. Zaznaczyła też, że koncepcja ułożenia materiału w pracy ulegała ewolucji od eksplikacji diachronicznej aż po układ problemowy. Zgodzić się wypada, że tak pomyślana konstrukcja pracy jej lekturę bardziej atrakcyjną, choć dodać należy, iż porządek diachroniczny (zwłaszcza w początkowych rozdziałach) wywodu został utrzymany. Badaczka w centrum swoich rozważań pomieściła trzy problemy, które wyraziście wskazują na towarzyszącą im „romską imagologię”: mit przestępczy, mit muzyczny i mit erotyczny. Wedle Sobieskiej: „Zdemonizowany obraz Cygana jako złodzieja i porywacza dzieci, zdeformowany kliszami orientalizacji obraz kobiety romskiej

i wyidealizowany obraz Cygana – wolnego muzykanta pozwolą pokazać trzy modele zniekształceń, wizji stereotypizujących, nierozłącznie związanych z obserwacją świata cygańskiego, naznaczających literackie świadectwa, polskie i rosyjskie – od czasów najdawniejszych po współczesne” (Sobieska 2015: 17). Czytając tę propozycję porządkowania literackiego materiału, przywołać należy wcześniejsze wywody Jerzego Ficowskiego, który wyodrębnił kilka modelowych wyobrażeń, dominujących w kreacjach cygańskich:

Tak więc nikt z obcych badaczy nie wyřęczy cyganologii polskiej w jej naukowych obowiązkach, mając do czynienia z odmiennym obiektem badań. Rezultaty naukowej pracy badawczej są jednak z natury rzeczy dostępne głównie specjalistom i wąskim kręgom zainteresowanych, podczas gdy w powszechnej świadomości często utrzymują się utarte i fałszywe wyobrażenia o Cyganach, pokutują uparcie trzy wersje owych wyobrażeń: „demoniczna”, „przestępcza” i „operetkowa”. „Demoniczna” – wyrosła w lęku przed „siłą nieczystą”, widzi w Cyganach plemię czarnoksiężników wyposażonych w nadprzyrodzone moce i budzących zabobonny lęk. „Przestępcza” – traktująca społeczność cygańską jako zespół zorganizowanych grup zawodowych kryminalistów. „Operetkowa” – kłliwo-sentymentalna, przypisująca Cyganom cechy romantycznych wędrowców żyjących muzyką i umiłowaniem natury. Zazwyczaj mamy do czynienia z mieszanką wszystkich wymienionych wyobrażeń, połączonych w różnych proporcjach, ale z reguły nacechowaną całkowitą nieznanomością prawdziwego oblicza tego ludu (Ficowski 1989: 8).

Zaprezentowana przez Ficowskiego typologia perspektyw deskrypcji Cyganów (demoniczna, przestępcza i operetkowa) bliska jest tej, którą posłużyła się autorka *Dzieci Hagar*. Odmienności wynikać mogą z rozległości poddanego oglądowi materiału: Ficowski bierze pod uwagę zarówno piśmiennictwo, jak i literaturę, analizuje między innymi paremie o Cyganach, które są znakomitym poświadczeniem klisz mentalnych funkcjonujących w świadomości społeczeństwa większościowego w odniesieniu do etosu romskiego (Sobieska 2015: 60–62). Na drugim biegunie sytuuje baśnie cygańskie, będące wyrazem tęsknot i marzeń Cyganów oraz ujawniające ich aksjologię (Por. Kaczor, Borek 2011: 207–241).

W początkowych partiach książki (podobnie zresztą w formule tytułowej pracy) Autorka stwierdziła, że interesować ją będą literackie wizerunki Cyganów/Romów (notabene trzeba z uznaniem spojrzeć na umiejętne godzenie terminologii w dawniejszych i nowszych badaniach romologicznych) wzbogacone o kreacje ikoniczne oraz słowno-muzyczne. Wprowadzenie kontekstów wydaje się jak najbardziej zasadne, choć w wielu przypadkach (a niejako wbrew tytułowi zbioru studiów) badaczka na równych prawach analizuje teksty literackie i nieliterackie. Ten problem – to znaczy zagadnienie literackości, wszak kluczowe dla przyjętych kryteriów eksplikacji materiału – w książce został pominięty i niedookreślony. Dla Sobieskiej w równym stopniu ważne stają się rozprawy etnograficzne, wykłady naukowe, źródła historyczne (zgrupowane w pracach Lecha Mroza), co przekazy pisane mową wiązaną. Ten brak dyscypliny w odniesieniu do wyodrębnienia jednorodnego materiału literackiego skutkować musiał rozmyciem konkluzji całej książki. Autorka na równych prawach – pomijając aspekt genologiczny dzieł literackich i tekstów użytkowych – rozpatruje zróżnicowany materiał, traktując go jako źródło

argumentów do z góry przyjętej tezy. Mit (przestępczy, muzyczny i erotyczny) również domagał się sprecyzowania definicyjnego, gdyż dla autorki pojęcie to bliższe jest pojmowaniu stereotypu aniżeli archetypowi.

Za zdecydowanie najsłabszy w *Dzieciach Hagar* uznaje rozdział pierwszy, rekapitulujący wiedzę o Cyganach w literaturze polskiej (i częściowo piśmiennictwie stosowanym). Szkoda, że zostały pominięte w tej części rozważania o motywach cygańskich obecnych choćby w dorobku Biernata z Lublina czy Jakuba Kazimierza Haura. W odniesieniu do cygańskich kreacji oświeceniowych badaczka poprzestaje jedynie na odnotowaniu kreacji sentymentalnych (Por. Dąbrowski 2010: 68–86), gdyż nie przystają do „mitycznej” triady problemowej (temat ten podjął też Gurbiel 2007: 24–31). Podobnie zresztą postępuje w przypadku stwierdzenia, iż do dziś trwają spory wśród romologów w odniesieniu do „cygańskich korzeni” (Sobieska 2015: 48). Skoro problem ten sygnalizuje, to przecież powstało sporo prac na ten temat (choćby w roczniku „*Studia Romologica*”).

Pierwszy rozdział zdominowany został przez ujęcie prezentystyczne i tok sprawozdawczo-referujący. Wyliczanka cytatów, tytułów, nazwisk literatów oraz folklorystów i historyków (po wiek XX) – traktowana przez autorkę jako zbiór argumentów za wyartykułowaną we wstępie tezą – wpisuje się w tradycję badań cyganologicznych zarysowujących stan badań. Dla czytelnika niezorientowanego w temacie fragmenty te mogą okazać się interesujące, gdyż pełnią funkcję poznawczą (rekapituluja wiedzę o najważniejszych utworach podejmujących tematykę cygańską). Natomiast badacz zorientowany w temacie nie wyniesie z lektury tej części większego pożytku.

Wątpliwości budzi umieszczenie na końcu książki rozdziału o wizerunkach Romek/Cyganek w literaturze polskiej. Przez wyodrębnienie „kobiecej” kreacji autorka skazana jest na powtarzanie tych samych wniosków, które zawarła w jej pierwszej części. Mało tego, cytuje te same utwory, w których temat cygański był traktowany szerzej (na przykład *Worek Judaszów* Sebastiana Fabiana Klonowica). Na wyróżnienie zasługują natomiast te fragmenty, w których przywołuje utwory o demonicznym spojrzeniu Cyganki i jego skutkach (w tekstach Michała Bałuckiego, Józefa Korzeniowskiego, Emila Zegadłowicza, Andrzeja Bursy, Józefa Łobodowskiego).

Pozostałe rozdziały Anna Sobieska poświęciła omówieniu muzyki cygańskiej i motywów romskich w literaturze rosyjskiej (XIX i XX stuleci) oraz obecności rosyjskiego romansu cygańskiego w literaturze polskiej. Dopełnieniem całości okazują się rozważania na temat idei cygańskich (niewinność, magia, wolność) w poezji dwudziestolecia międzywojennego – Autorka kompetentnie zestawia w tych partiach pokrewne nurty problemowe w poezji rosyjskiej oraz polskiej. Podobnie jak w przypadku rodzimych kreacji badaczka udowodniła, iż również w literaturze rosyjskiej funkcjonowały mentalnościowe klisze, przez które postrzegano i oceniano Romów. Kreowanie Cyganek jako egzotycznych kobiet Orientu (w dziełach Aleksandra Błoka, Aleksieja Kolcowa, Nikołaja Leskova, Aleksandra Poleżajewa i in.) stanowiło wyraz zafascynowania nie tylko ich seksualnością, ale także (w wymiarze symbolicznym) znamionowało imperialistyczną ekspansywność „duszy rosyjskiej”. Badaczka dopatruje się również związków między ideałami cygańskimi

a rosyjską filozofią (Nikołaja Bierdiajewa, Aleksandra Błoka, Apołłona Grigorjewa), kładącą nacisk na ideę wolności jako dominantę rosyjskiej „duszy narodowej”.

Lektura *Dzieci Hagar* prowokuje do dyskusji, czy rzeczywiście, jak konkluduje Autorka, mamy do czynienia z „fatamorganą” w odniesieniu do literackich kreacji Cyganów, czy też w tej fikcyjnej projekcji kryją się elementy weryzmu oraz prawdopodobieństwa. Tak postawione pytanie nie pozwala odpowiedzieć, jakim celom służyły te wizerunki Cyganów/Romów. Eksponowanie wycinka obrazu – tak bowiem należy odczytywać wyekscerpowanie „mitu” przestępczego, muzycznego i erotycznego z całości (dotąd w badaniach nie w pełni zrekonstruowanej) kreacji literackiej – pozwala na częściowe tylko odpowiedzi w odniesieniu do stereotypizacji wizerunku Cygana. Przeprowadzenie badań porównawczych na szerszą skalę być może pozwoliłoby na dostrzeżenie cech specyficznych (o ile takowe istniały) kreowania mniejszości etnicznej na terenach Europy Środkowo-Wschodniej. Na drodze do pełnego rozpoznania tego obrazu Anna Sobieska poczyniła spory krok, ujawniając chociażby ważkość ideałów cygańskich dla rosyjskiej myśli filozoficznej.

Bibliografia

- Dąbrowski Roman. 2010. „I Cygan czasem może być poczciwy”. *O sentymentalnej postaci Cygana w polskim oświeceniu*. W *Etniczność – tożsamość – literatura. Zbiór studiów*, Paweł Bukowiec, Dorota Siwor (red.). Kraków.
- Ficowski Jerzy. 1989, *Cyganie w Polsce. Dzieje i obyczaje*. Warszawa.
- Kaczor Elżbieta, Piotr Borek. 2011. *Z pogranicza kultury romskiej i polskiej, czyli o baśni cygańskiej*. W *Zapomniani sąsiedzi. Studia o Romach w Polsce i w Europie*, Piotr Borek (red.). Kraków 2011.
- Sobieska Anna. 2015. *Dzieci Hagar. Literackie wizerunki Romów/Cyganów. Studia imagologiczne*. Warszawa: Oficyna 21.